

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8372-7616>

Котов Е. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У рамках статті досліджено питання можливості та доцільності застосування формального методу як основи дискурс-аналітичного дослідження. Визначено основні проблеми, що виникають на етапі підготовки та проведення такого роду дослідження. Сформульовано ряд необхідних вимог щодо джерел аналізу як в теоретико-методологічному так і в суто практичному вимірі. Запропоновано можливості відбору різного роду таких джерел із зазначення доцільності та відповідності поставленим завданням. Обґрунтовано застосування постструктуралістської теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа в якості засадничої методологічної основи, в контексті необхідних теоретичних та практичних вимог застосовуваного методу. Сформовано та доповнено категоріальний апарат з огляду на задачі та способи емпіричного пошуку, до якого віднесено наступні категорії: «вузлова точка», «суб'єктна позиція», «ланцюг еквівалентності/відмінності». Наведено визначення складного та багатовимірного концепту «дискурс» з точки зору постструктуралістської теорії, таким чином, дискурс представлений як відносно стабільна реляційна система значень, сформованих навколо вузлових точок, така, що визначає все, що може бути сказано та помислено в рамках функціонуючої структури. Окрім того наведено епістемологічні засади дослідження, базованого на даному підході. В рамках роботи, автором запропоновано шляхи елімінації суб'єкта пізнання, відповідно до позиції постструктуралістської теорії дискурсу. Визначено основні етапи формального аналізу політичного дискурсу: їх особливості, в контексті застосування до наявної методологічної бази. Окрім того, обґрунтовано необхідність створення алгоритму автоматичного виявлення структури артикуляційної практики із вказанням особливостей такого алгоритму та шляхів їх вирішення.

Ключові слова: політичний дискурс, дискурс-аналіз, постструктуралізм, формальний аналіз.

В останні роки в рамках політологічних наукових досліджень все більше зростає інтерес до такої категорії як «дискурс». Про це свідчить зростаюча кількість публікацій, в яких прямо або опосередковано використовується дана методологія. Незважаючи на це, серед учених немає навіть відносного консенсусу з приводу того, що являє собою дискурсивна методологія, які методи вона включає і навіть більш того, яке наповнення має її основний концепт. Вживання ж слова «дискурс» останнім часом в рамках наукової і науково-популярної спільноти стало таким собі «загальним місцем», найчастіше таким, що позначає щось без чітких рис та умов найменування. Іноді це евфемізм «політичного поля», іноді «політичного середовища» і зовсім рідко це наділена нехай і вузько специфічним методологічним трактуванням концепція.

Дана робота не претендує на те, щоб остаточно закріпити цю категорію і затвердити методологічний апарат дослідження, скоріше, вона є науковим пошуком того, яким чином, відповідаючи постструктуралістським вимогам, еліминувати статус суб'єкта-вченого в рамках політологічного дослідження. Ми лише пропонуємо спробу поєднання постструктуралістської методології (втім, цілком певної) з не менш певними формальними методами, та можливості їх застосування в політологічному середовищі.

В першу чергу необхідно вибудувати розуміння дискурсу в рамках постструктуралістської методології, що дозволить як виявити ключові категорії, так і закласти фундамент для подальшого обговорення можливості формального дослідження. Для цього варто розглянути ключові епістемологічні вихідні позиції (характерні риси) з яких може бути дане розуміння дискурсу [4]:

Одним з ключових стовпів в теорії дискурсу, є перегляд наукового підходу по відношенню до «мови». Тривалий час, в рамках гуманітарних наук переважне розуміння мови виходило з посилки

про те, що мова є деякого роду інструментом, призначенням якого є «чисте» і неупереджене відображення реальності. Надалі, в рамках Соссюрівської та постструктуралістської лінгвістики відбувається істотне зрушення в розумінні феномена мови, що стає не просто інструментом в осягненні фізичного і метафізичного буття, а організуючим вектором цього осягнення.

Таким чином, одним з найважливіших теоретичних положень структуралізму є відмова від погляду на мову як всього лише віддзеркалення об'єктивної реальності, інструмент, який використовується людьми при вивченні світу, зовнішнього по відношенню до свідомості суб'єкта, і перехід до уявлення про соціальну реальність як смислове поле, структура якого збігається зі структурою мови. Постструктуралістський підхід, доповнює це положення, розвиваючи ідею про те, що на відміну від структуралізму, позиції всередині мовленнєвої гри, що розглядаються як закріплені в якості опозиції одна одній, насправді є лише історико-культурним елементом, який складається певним чином, в певних умовах, за допомогою взаємодії дискурсів.

Дискурси представляють собою парадоксальний синтез протяжності і моментності в часі: будь-яка структура, таким чином, має з одного боку досить чіткі межі потенційно можливого в думці та дії і, з іншого боку – є вкрай мінливим утворенням, в силу того, що кожна артикуляція встановлює в деякому роді нове значення при відтворенні (збереженні) діючих дискурсивних рамок. Тобто, артикуляційний акт, будучи можливим виключно в рамках і за допомогою поля мовленнєвих (дискурсивних) можливостей, в той же час трансформує і змінює наявні межі дискурсивного.

Дискурси завжди історичні, оскільки, незважаючи на складності, які виникають при встановленні пояснювального потенціалу дискурсивного поля – воно все ж має межі і, рано чи пізно, в фактичному середовищі відбудуться такі події, які існуючий лад не зможе інкорпорувати, організувавши їх в середовищі (можливого) синтезу з наявної структурою. Таким чином, в певний момент ми досягаємо певної точки змін і трансформацій «перед обличчям яких на просто необхідно щось з собою зробити, щоб сприйняти те, що відбувається» Під цією точкою необхідно розуміти той етап, коли пояснювальний потенціал наявної дискурсивної структури вичерпує себе і, щоб рухатися далі людині / людській спільноті необхідно виробити нові / трансформувати існуючі структури категоризації дійсності.

Тепер, коротко окресливши ключові аспекти постструктуралістської теорії дискурсу необхідно зазначити з якою метою в рамках формального аналізу використовується саме такий підхід до дискурсивного середовища, окрім того, чому застосування саме даної методологічної парадигми може бути найбільш продуктивним з точки зору цілей аналізу. Адже, найважливішою відмінністю із іншими методологіями дискурсивного аналізу є теоретична посилка про можливість розмежувань дискурсивного і недискурсивного. Зокрема, в рамках критичного дискурс-аналізу, наприклад, економіка розглядається як те, що дано в чистій матеріальній безпосередності існуючи як конститууючий вектор по відношенню до різних дискурсивних полів.

У той час, як Е. Лакло і Ш. Муфф [2] відкидають позицію дуалізму матеріального (що розглядається як реального) і символічного (т. з. ідеалістичного) просторів. Економіка суть така ж дискурсивна структура, оскільки: по-перше, економіка в чистому вигляді не може мати своєї присутності, тобто не володіє якоюсь іманентною есенціальною сутністю, маючи (як чітко довів марксизм) – виключно історично і культурно зумовлену природу; по-друге, економіка (економічні відносини) являють собою сукупність як об'єктів матеріального світу (грошова валюта, напр.), так і символічного (як то тотальна пасивна згода щодо символічного характеру умов, при яких певні грошові кошти виступають універсальним товаром), затверджених за допомогою артикуляційних практик, систем еквівалентності / відмінності (напр. національна, регіональна економіка), міфів і т. д., включених в єдиний мета дискурс економічних відносин. Крім того, розгляд, класифікація, взаємодія в рамках економічних відносин базується на межах дискурсивних формацій і може бути виражена в термінах антагоністичних ідентичностей. Таким чином, недискурсивні явища також побудовані в дискурсивних системах і через них, що дозволяє зробити висновок про соціальну загальність дискурсу. Що в свою чергу, означає для дослідження виключення необхідності застосування суміжних теорій для аналізу, та вичерпність результатів, отримуваних таким шляхом.

Отже, підсумовуючи все вищесказане можна сказати, що дискурс є всім тим, що може бути помислене і сказане щодо будь-якого явища всередині деякої спільності, в якій він функціонує. «На абстрактному рівні його (дискурс) можна визначити, як реляційний ансамбль означаючих послідовностей, який об'єднує семантичні аспекти мови і прагматичні аспекти дії» [4]. Він

організований у вигляді деякої відносно стійкої структури, яку можна виразити через певні категорії. Суть, будь-яке явище є реальним (з точки зору того, що воно існує / відбувається в якійсь дієвості), але його значення ніколи не може бути дано суб'єкту безпосередньо, а лише за допомогою певного заломлення, в ролі якого виступають саме дискурсивні підстави розуміння. Трактатування будь-якого об'єкта, отже, залежить від дискурсивних умов, в яких знаходиться «суб'єкт пізнання».

Виходячи з тієї ж методології, передбачається, що будь-яка дискурсивна структура існує як явище тимчасове і відносно стійке утворення, виражене в деякому словнику, який організований за певними правилами і через такі категорії, як вузлова точка (привілейований знак) – поняття, яке не має суворо заданого значення, але виступає ключовим в організації дискурсивного простору для певного ладу (його значення набувається через підрядні (або навіть супідрядні елементи структури)); вузлові точки організовані через «ланцюги еквівалентності» і «ланцюги відмінності», перші (ланцюги еквівалентності) існують як структура категорій, організованих за принципом відповідності по одному (рідкою мірою більше) ознакою, ігноруючи відмінності всередині самого ланцюга за деякими іншими ознаками, те ж саме можна сказати і про ланцюги відмінності, внутрішньоструктурна організація в них відбувається так само за однією ознакою, що дозволяє в тих чи інших умовах виступити як сполучною ланкою для одних категорій, суб'єктних позицій і вузлових точок, виключаючи інші (позиції і ланцюги значень); ще однією важливою категорією є «суб'єктна позиція» – це те місце в середині дискурсивного середовища, яке задає дискурс для побудови відносин, щодо наділення «плаваючим» сенсом тієї чи іншої події [2].

У деяких попередніх роботах ми вже акцентували увагу на проблемах і особливостях, застосування постструктуралістської методології по відношенню до емпіричного дослідження. Зараз хотілося б зупинитися на тих складнощах, які виникають саме при формальному дослідженні: однією з таких є побудова дискурсивної структури, яка, з одного боку, повинна досить повно і всебічно відображати все те, що може бути сказано і як це може бути сказано про певне явище в політичному середовищі і тому повинна бути досить об'ємною і складною, за прикладом складності політичного середовища і, крім іншого, надавати можливість не тільки для аналізу, але і для прогнозу як окремо взятого епізоду, в рамках заданого поля, так і розвитку себе самої (структури) в цілому. З іншого боку, вона не може бути абсолютно вичерпною, оскільки подібного роду структура завжди перебуває в зоні ризику того, що можна назвати редуцією політичної мови і в підсумку буде являти собою не більш, ніж набір апроксимацій, які при абсолютній вичерпності моделі не тільки унеможливають будь-який прогноз, а й призведуть до того, що отримана структура зможе бути лише досить грубим і нерухомим зліпком гегемонічної дискурсивної структури, а тому буде являти собою не більш ніж дескрипцію. Тобто, структура (в якомусь роді модель) повинна бути настільки ж динамічною як і саме дискурсивне утворення, яке являє собою сукупність існуючих правил і категорій у відносній стабільності. Таким чином, тут перед дослідником стоїть проблема доцільності або, іншими словами, визначення достатності / вичерпності моделі.

Іншим важливим питанням, що вимагає рішення на першому етапі є джерела аналізу. Такими, в рамках роботи подібного роду, безумовно, повинні виступати деякі текстові одиниці, окреслені тим або іншим чином. Як і будь-яке дослідження дискурсивної структури, формальний метод передбачає роботу безпосередньо з текстом, але тут існує ряд особливостей:

- з одного боку, подібний підхід дозволяє (при достатньому ступені автоматизації) розширити набір текстів, з якими проводиться безпосередня робота, що, звичайно, позитивно позначається на одержуваних результатах, які вбачаються більш точними і всеохоплюючими, в силу включення більшої кількості вихідних даних;

- з іншого боку, проблема знову-таки полягає в тому, що при можливості включення великої кількості аналізованих документів / текстів перед дослідником стає проблема відбору і відсіювання тих чи інших джерел.

Таким чином, в рамках формального дослідження політичної дискурсивної структури, нам бачиться доцільним обмеження (хоча б на перших етапах) джерел за кількома такими принципами: – суб'єкт мовлення (в широкому розумінні цього концепту), тобто, «кому» належить текст (як нам бачиться, для побудови структури гегемонної артикуляції внутрішньополітичного середовища необхідно, в першу чергу, проаналізувати тексти головних уповноважених осіб держави, заяви яких так чи інакше невідмінно є результатом соціальної продуктивності дискурсу [1], а, крім того, позиція уповноважених суб'єктів (в першу чергу, скажімо, Президента)

є такою, що не може бути не структурована в рамках певного габітусу, пройшовшого інституційну цензуру (тобто те, що ми і маємо на увазі під концептом дискурсу); – розмір текстового повідомлення (безумовно, будь-артикуляційний акт (в даному випадку – текст), являє собою продукт дискурсу, і, отже, при наявності формалізованої структури дискурсу його можна і потрібно досліджувати, але тут необхідно поставити питання про доцільність і значущість окремих текстів / заяв, адже, в рамках формальної моделі (як і в класичному якісному дослідженні, де повноваження визначення значущості того чи іншого повідомлення лягають на дослідника (а це те, чого ми хочемо уникнути)) будь-які аналізовані повідомлення прирівнюються між собою з точки зору окремих одиниць, що чинять вплив на фінальну структуру, а це, як нам вбачається, не є доцільним.

Отже, виходячи з усього вищесказаного необхідно визначити, що ж все-таки ми маємо на увазі під «формальним» аналізом і яким чином це дозволить в максимально допустимій мірі елімінувати суб'єкт(а)-дослідника. Під формальним методом ми маємо на увазі як використання при аналізі політичних явищ математичних методів, формул і моделей, так і те, що швидше є набором певних інструментів, що дозволяють в необхідній мірі автоматизувати дослідження, ґрунтуючись на деякому розробленому алгоритмі, що підвищить ступінь його верифікованості і, як хотілося б вірити, достовірності. В кінцевому рахунку, можна визначити основні етапи формального дослідження політичного дискурсу:

По-перше, це визначення набору базових категорій аналізу. Такими в рамках нашого дослідження є категорії постструктуралістської концепції дискурсу, а саме: вузлова точка (ключовий знак), суб'єктна позиція, ланцюг еквівалентності / відмінності, елемент (момент).

Проблема даного дослідження, пов'язана з категоріальним апаратом, полягає в тому, щоб знайти можливість визначення даних категорій без участі дослідника при тому, що по суті, вони є такими, які організують структуру всього, що може бути сказано. Недоліком такого визначення полягає в тому, що це робить категорії досить абстрактними і не має на увазі, що вони можуть бути виділені виключно за допомогою кількісних методів, наприклад, контент-аналізу, по частотній складовій зустрічаємості в межах тексту(ів). Крім того, мова йде про те, що дані категорії можуть не тільки не бути найбільш поширеними в рамках тексту, а й взагалі з'являтися виключно в неявному вигляді, а тому, їх виділення вимагає певного алгоритму, заданого у вигляді набору послідовних кроків, кожен з яких, ґрунтуючись на попередньому, розширює його та доповнює, маючи на меті нівелювати недоліки, що виникають у його застосуванні. Також, в силу того про що ми говорили раніше, впливає висновок про те, що вони повинні носити як узагальнюючий так і конкретизуючий характер. Такі кроки повинні бути, набором апроксимацій, проте таких, для яких визначено ступінь фінальної редукції, щоб не отримати абсолютно узагальнену модель, лише опосередковано схожу з тим, що можна назвати політологічних дослідженням.

Наступним важливим кроком в формальному дослідженні дискурсивної структури є виокремлення не тільки самих вузлових точок, оскільки як раніше було описано, самі по собі вони не мають строго закріпленого значення, а й елементів, за допомогою яких вони набувають сенсу, при цьому самі наділяючи їх контекстом і цілком певної системою трактування. Такі елементи так само повинні бути виведені безпосередньо з тексту, без заломлення крізь дослідника. Проблема такого роду, таким чином, також апелює до раніше заданого алгоритму. Їх побудова можлива через різного роду способи, які включають в себе, тим не менше, певні ранги внутрішньо текстових знакових кореляцій, заснованих на загальній теорії статистики та ймовірності.

Таким чином, так виглядають вихідні підстави для проведення формального аналізу політичної дискурсивної структури. Надалі, метою бачиться покрокова деталізація етапів формального аналізу, з метою виділення цілком конкретної, відносно стійкої структури наявного дискурсу.

Бібліографічний список:

1. Морозов В. Е. Россия и Другие: идентичность и границы политического сообщества. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 656 с.
2. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics / London : Verso. 1985. – 199 p.
3. Hall S., Held D., Hubert D., Thompson K. Modernity an Introduction to Modern Societies / MA.: Blackwell. 1996. – 672 p.
4. Discourse theory in European politics : identity, policy, and governance [Ole Weaver, Yannis Stavrakakis, Steven Griggs et al.] ; edited by D. Howarth and J. Torfing / Palgrave Macmillan : Basingstoke. 2004. – 364 p.

References:

1. Morozov V.E. Rossiya i Drugiye: identychnost' i granytsy politicheskogo soobshhestva. – M.: Novoe literaturnoe obozreniye, 2009. – 656 s.
2. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics / London : Verso. 1985. – 199 p.
3. Hall S., Held D., Hubert D., Thompson K. Modernity an Introduction to Modern Societies / MA.: Blackwell. 1996. – 672 p.
4. Discourse theory in European politics : identity, policy, and governance [Ole Weaver, Yannis Stavrakakis, Steven Griggs et al.]; edited by D. Howarth and J. Torfing / Palgrave Macmillan : Basingstoke. 2004. – 364 p.

Kotov E. V. Methodological foundations of formal analysis of political discourse

Within the framework of the article the possibility and advisability of using the formal method as a basis for discourse-analytical research. The main problems arising the preparation and conducting of such kind of research are identified. A number of necessary requirements for the sources of analysis have been formulated both in theoretical and methodological and purely practical dimensions. Possibilities of selection of different kinds of such sources are offered in order to indicate the expediency and relevance of the task. The application of the poststructuralist discourse theory of E. Laclau and Sh. Mouffe as a basic methodological basis in the context of the necessary theoretical and practical requirements of the applied method is substantiated. In view of the tasks and methods of empirical search, which include the following in view of the tasks and methods of empirical search, which include the following categories: "nodal point", "subject position", "equivalence / difference chain" a categorical apparatus has been formed and supplemented. The definition of a complex and multidimensional concept of "discourse" from the point of view of post-structuralist theory is presented, thus the discourse is presented as a relatively stable relational system of values formed around nodal points, which defines everything that can be said and thought within a functioning structure. In addition, the epistemological foundations of a study based on this approach are outlined. As part of the work, the author proposes ways of eliminating the subject of cognition, according to the position of post-structuralist discourse theory. The main stages of the formal analysis of political discourse are defined: their peculiarities, in the context of application to the existing methodological base. In addition, the necessity of creating an algorithm for automatic detection of the structure of articulatory practice with specifying the features of such an algorithm and ways of their solution is substantiated.

Key words: political discourse, discourse analysis, post-structuralism, formal analysis.